

Krystyna Mazuruk
(Bielsk Podlaski)

Stanowiska archeologiczne Bielska Podlaskiego na tle historiografii

Bielsk Podlaski to jedno z najstarszych miast Podlasia. Początki jego istnienia jako ośrodka osadniczego do niedawna były stosunkowo słabo rozpoznane. Ukazujące się w ostatnich latach publikacje coraz lepiej wypełniają lukę w historycznym obrazie miasta. Jednym ze źródeł informacji są przeprowadzone tu badania archeologiczne. Na terenie Bielska zlokalizowano 43 stanowiska. Kierując się kryterium wartości bazy źródłowej, możemy je podzielić na 5 kategorii: stanowiska archiwalne (zarejestrowane na podstawie opisów starożytności bielskich pozostawionych przez Józefa Jaroszewicza, Fiodora Pokrowskiego i Zygmunta Glogera – XIX-wiecznych badaczy Podlasia), badania wykopaliskowe, badania powierzchniowe, nadzory archeologiczne inwestycji budowlanych i znaleziska luźne.

Stanowiska archiwalne

Do rejestru wprowadzone zostały dwa tzw. stanowiska archiwalne. Pierwsze z nich to stanowisko nr 3¹ określone w oparciu o pracę Fiodora Pokrowskiego *Mapa archeologiczna guberni grodzieńskiej* (Wilno 1895). Opisany jest w niej kurhan o płaskim wierzchołku,

¹ Numeracja Archiwum Stanowisk Archeologicznych Województwa Podlaskiego, Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

znajdujący się w odległości 100 sążni na zachód od Bielska, przy kopaniu którego odnajdywane były kości ludzkie. Podobna informacja zawarta jest również w opracowaniach Józefa Jaroszewicza. W *Jaćwini-gach* (Biblioteka Warszawska 1853, t. IV) pisze: „Na polach bielskich na prawo od drogi białostockiej znacznej wielkości kurhan «Sypką» zwany”, zaś w *Obrazie Litwy* dodaje: „mający pokrywać kości jakichś Rybińców poległych w walce z Polakami”².

Drugie archiwalne stanowisko, zapisane jako 43, powstało na podstawie *Korespondencji* Zygmunta Glogera (Biblioteka Warszawska 1883, t. I, s. 141), w której napisał: „W pobliżu miasta powiatowego Bielska przy szerokim trakcie do Brańska uboga stacja krzemienista”³.

Podjęta współcześnie próba lokalizacji obu stanowisk nie przyniosła rezultatów.

Badania wykopaliskowe

Jak dotychczas na terenie miasta przeprowadzono badania wykopaliskowe na trzech stanowiskach. Jako pierwsze rozpoznawano stanowisko określone numerem 1, którym jest wczesnośredniowieczne grodzisko, nazywane powszechnie „Górą Zamkową” lub „Łysą Górką”. Wzniesienie to położone jest na terenie parku miejskiego w widłach rzeki Lubki i Białej. Cytując słowa badacza tego obiektu, „jest to kopiec o stromych zboczach, wysokości ok. 3,5 m, na planie w przybliżeniu okrągłym, rozmiarach platformy 50×45 m. Partie obrzeżne wznoszą się miejscami łagodnie, jakby na kształt niziutkiego wału”⁴. Badania o charakterze sondażowym podjęte zostały na zlecenie Konserwatora Zabytków Archeologicznych woj. białostockiego w 1970 r. przez prof. Wojciecha Szymańskiego z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie. Wnioski z przeprowadzonych prac pozwoliły stwierdzić, że „gród bielski wzniesiony został pośród bagien na niskiej, piaszczystej łasze, okresowo zalewanej, na sztucznym nasypie wysokości ponad 2,5 m, uformowanym z wybranej w najbliższym sąsiedztwie ziemi. Użytkowany był intensywnie, lecz krótko. Uległ najprawdopodobniej zniszczeniu w wyniku pożaru, o czym poza

² Karta archiwalna stanowiska nr 3 w Bielsku Podlaskim, Dział Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, Archiwum Stanowisk Archeologicznych Województwa Podlaskiego (dalej: DA MPwB), B/38.

³ Karta archiwalna stanowiska nr 43 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/41.

⁴ W. Szymański, *Komunikat o wynikach sondażowych badań grodzisk w Bielsku Podlaskim i we Wnorach-Wypychach, gm. Kulesze Kościelne*, [w:] *Rocznik Białostocki*, t. XIII, Warszawa 1976, s. 501.

warstewkami węgla świadczy zżuzlenie części skorup. Z braku innych zabytków można go datować jedynie na podstawie obfitej serii ceramiki, przy tym nie wcześniej niż na XII-XIII w. Ślady późniejszego osadnictwa – średniowiecznego i nowożytnego były na zbadanym odcinku mało czytelne”⁵.

Kolejne stanowisko archeologiczne Bielska Podlaskiego oznaczone nr 2 stanowi część wczesnośredniowiecznej osady przyrodowej. W 1976 r., w związku z planowanymi pracami, które miały na celu uporządkowanie terenu wokół grodziska, zostały tam przeprowadzone badania ratownicze. Przebadano wówczas powierzchnię 375 m², położoną na lekko wypiętrzym wzniesieniu, zamkniętym od północy starorzeczem Lubki, zaś od południa i zachodu – zabagnioną doliną. W trakcie badań na najniżej położonym, przylegającym do doliny rzeki, obszarze odkryto nienaruszony układ stratygrafii. Na głębokości 30 cm od powierzchni ziemi odsłonięto dolną część chaty z paleniskiem, gdzie znaleziono wczesnośredniowieczną ceramikę, przęśliki z różowego łupku oraz oselkę z piaskowca. Jak ustalono, partie osady położone na stoku wzniesienia zostały zniszczone częściowo przez osadnictwo średniowieczne i nowożytne oraz współczesne prace ziemne. Na drugą chatę natrafiono w odległości ok. 50 m na południe, gdzie pod półmetrową warstwą przemieszanej z gruzem ziemi odsłonięto podobne pozostałości ziemianki z paleniskiem. Zdaniem badaczy obie chaty wyznaczają zasięg osady. Ponadto w części północno-wschodniej odnaleziono dolną część nowożytnej drewnianej studni z dnem wykładanym deskami⁶.

Dalszą część wczesnośredniowiecznej osady odkryto także na wschód od grodziska, na piaszczystym wzniesieniu zlokalizowanym w miejscu gdzie dziś przebiega ulica Zamkowa. Możliwość jej przebadania dostarczyła inwestycja miejska prowadzona w 1997 r. Odnaleziono wówczas pozostałości osady, sięgającej swą chronologią początku X wieku. Podczas prac archeologicznych natrafiono na półziemianki, jamy gospodarcze, odpadkowe paleniska oraz doły postłupowe. W obiektach tych wystąpiła duża ilość ceramiki i kości zwierzęcych, a także wyroby kościane, żelazne, brązowe, kamienne i szklane, jak również półsurowce i odpady produkcyjne. Wynikiem tych badań było także ustalenie zasięgu jaki zajmowała osada⁷. Znalazło to

⁵ Tamże, s. 501–502.

⁶ *Informator archeologiczny. Badania. Rok 1977*, Warszawa 1977, s. 175. Badania prowadziła mgr D. Jaskanis we współpracy z mgr K. Chilmon i K. Burkiem, na zlecenie KZA na woj. białostockie.

⁷ J. Maciejczuk, *Materiały do wystawy: „Tajemnice ulicy Zamkowej”*, Archiwum Muzeum w Bielsku Podlaskim.

swoje potwierdzenie w trakcie nadzoru archeologicznego prowadzonego w związku z budową domu na ul. Zamkowej 11. Pomimo bliskiego sąsiedztwa grodziska i odkrytej w odległości 5 m na wschód od ulicy osady przyrodowej nie natrafiono tu na warstwę lub obiekty wczesnośredniowieczne. Możliwe jest także, że późniejsza zabudowa zniszczyła starszy obraz osadniczy w miejscu prowadzonej budowy. Wśród licznie odnalezionych przedmiotów pochodzących z okresu nowożytnego i czasów współczesnych znalazł się tylko jeden ułamek naczynia datowany na wczesne średniowiecze bądź średniowiecze. Ponadto wyodrębniono XVI- i XVII-wieczną ceramikę naczyniową oraz kilka fragmentów materiału ceramicznego o chronologii od XVIII do przełomu XIX i XX wieku, w tym część kafla gzymsowego oraz fragment kubka lub kufła fajansowego z napisem w języku rosyjskim⁸.

Ustalona w czasie badań archeologicznych wczesnośredniowieczna metryka miasta potwierdzałaby przyjmowaną w dotychczasowej literaturze genezę początków osadnictwa na terenie Bielska. Przyjmuje się bowiem, że w X w. ludność przybyła z Mazowsza zasiedliła zachodnią część regionu, kolonizując znaczne obszary nad Bugiem i Narwią. Wewnętrzny konflikt w państwie polskim, a także późniejsze ścieranie się interesów polskich i ruskich powodowały zmiany w przynależności politycznej tych ziem. Ostatecznie w XIII w. zostają one utracone na rzecz książąt ruskich, którzy na zajętych terenach zakładali swoje grody jako ośrodki władzy. Być może także dzięki nim, bądź jeszcze przez władców polskich wzniesiony został gród bielski⁹.

Bardzo skromnie przedstawiają się informacje źródłowe dotyczące Bielska. Najstarszy znany zapis kronikarski pochodzi z połowy XIII w. (1251–1252). W latach 20. XIV w. Podlasie zajmuje Litwa. Tereny te, nękane ciągłymi walkami prowadzonymi przez wojska litewskie, ruskie, krzyżackie i polskie, zostały ostatecznie zjednoczone dopiero za rządów Kazimierza Jagiellończyka w latach 40. XV w.¹⁰

Bezpośrednio z miejscem, na którym znajdował się wczesnośredniowieczny gród, wiążą się XVI-wieczne wzmianki akt pomiaru

⁸ U. Stankiewicz, *Sprawozdanie z przeprowadzonego nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego na ul. Zamkowej 11 w Bielsku Podlaskim*, Archiwum KZA w Białymstoku (maszynopis), poz. inw. 236, s. 2–4.

⁹ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, [w:] *Acta Baltico-Slavica*, t. XI, Wrocław 1977, s. 8–9.

¹⁰ Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513 (na tle dziejów regionu)*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, Bielsk Podlaski 1999, s. 7–14.

włócznie, gdzie określono go nazwą „Kozie”¹¹. Zaś w lustracji miasta, której dokonano w sto lat po pożarze zamku (spłonął w 1564 r.), mowa jest o kopcu, na którym niegdyś stał zamek albo dwór¹².

Dziewiętnastowieczni badacze historii Podlasia wiążą grodzisko z lokalizacją zamku. Pisze o tym m.in. F. Pokrowski (*Mapa archeologiczna guberni grodzieńskiej*, Wilno 1895), a także J. Jaroszewicz w monografii Bielska, gdzie wspomina o wzniesionym w XIII w. drewnianym zamku z drewnianą cerkwią bądź kaplicą, stojącym niegdyś na „Górze Zamkowej”. Jaroszewicz cytuje lustrację Dybowskiego, w której teren zamku szacuje się na 3 morgi i 6 prętów, zaś przestrzeń wewnętrzną między wałami po przekątnej na 11 prętów. Dalej podana jest długość ogrodzenia zamkowego, która sięgała do 10,5 sznura oraz wielkość ziemi znajdującej się poza nim czyli 2 morgi i 15 prętów, na których urządzone były ogrody, dwa niewielkie sady, pastwisko koniuszycy i miejsce na obóz w czasie pobytu na zamku króla¹³.

Z tezą tą, mocno zakorzoną w świadomości bielszczan, polemizuje Jerzy Zieleniewski twierdząc, że grodu nie należy wiązać z XIV-wiecznym zamkiem litewskim¹⁴. Biorąc pod uwagę rejestr pomiarów włócznie miasta, badacz lokuje zamek w siatce ulic: Zamkowej (ks. J. Poniatowskiego), Podzameckiej (Narutowicza) i Zalubockiej (Mickiewicza)¹⁵.

Również zdaniem Zbigniewa Romaniuka „zamek” w tym przypadku oznacza jedynie dwór z zabudową towarzyszącą, który od połowy XV w. nie spełnia już roli obronnej lecz funkcje związane z zarządzaniem przez namiestników dobrami bielskimi¹⁶.

Na podstawie badań powierzchniowych zamek, oznaczony jako stanowisko numer 6, zlokalizowano w obrębie wspomnianych wyżej ulic. Jego szerokość i długość, po przeprowadzonych odwiertach geobowych, określono na 133×165 m. W rejonie tym znaleziono kilkanaście fragmentów ceramiki, datowanej na XIV-XVI wiek¹⁷.

¹¹ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII wieku*, [w:] *Studia podlaskie*, t. I, Białystok 1990, s. 59–60.

¹² Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513...*, s. 29.

¹³ J. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, „Бельскі Гостінаць”, nr 3–4, R. 5, Bielsk Podlaski 2002, s. 5–6.

¹⁴ Tamże, s. 61.

¹⁵ J. Zieleniewski, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim. Siedziba namiestników bielskich w panoramie miasta z pierwszej połowy XVI wieku*, [w:] *Europa Orientalis*, Toruń 1996, s. 117–118.

¹⁶ Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366–1513...*, s. 28–29.

¹⁷ Karta archiwalna stanowiska nr 6 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/199.

Lokalizacja ta nie znalazła jednak wyraźnego potwierdzenia w trakcie przeprowadzonego w 1996 r. na ul. Narutowicza, dawnej Podzameckiej, nadzoru archeologicznego. Prace ziemne objęły całą szerokość ulicy na głębokość sięgającą miejscami do 240 cm. W ciemnobrunatnej, torfiastej warstwie zalegającej pod podsypką z piachu wystąpiły fragmenty ceramiki, kości zwierzęcych i okruchy cegieł. Silnie pokruszone cegły tworzące warstwę wyrównawczą znajdowały się na wysokości domu nr 17 i pod moszczeniem przy posesji nr 30. Ciekawym odkryciem było odnalezienie w nieckowatym zagłębieniu, położonym w południowo-zachodniej części ulicy, dużego fragmentu baniastego naczynia, datowanego na schyłek późnego średniowiecza. W czasie prac zlokalizowano także dwa drewniane słupy. Z powodu niezachowania się innych elementów konstrukcji niemożliwe stało się ustalenie ich funkcji. Na posesji nr 16 odsłonięto części studni drewnianej o niustalonej chronologii. Ponadto na trzech odcinkach ulicy stwierdzono występowanie moszczenia drogi w postaci ułożonej z gałęzi faszyny zalegającej na głębokości 40 cm. Zebrany materiał za- bytkowy wydatowany został na późne średniowiecze i okres nowo- żytny¹⁸.

Po nadaniu praw wójtowskich dla Bielska w 1430 r. i powstaniu nowej dzielnicy tzw. miasta lackiego¹⁹, w obrębie drogi prowadzącej z Korony na Litwę, stara „osada zamkowa” straciła swe dawne znaczenie. Budowa kościoła parafialnego, jak również podległych mu karczm, placów itp. urzędzeń, tworzących nową jurydykę pod nazwą Poświętne, przesądziła o dalszym kierunku rozwoju przestrzennego miasta²⁰. Przy kościele parafialnym w XVI w. utworzono rynek miejski ze znajdującym się w jego centralnym punkcie ratuszem, położonym przy głównej ulicy nazywanej Wielką, Szeroką, a następnie Rynkową (dzisiejsza Mickiewicza), która stała się centrum handlowym i administracyjnym Bielska.

¹⁸ K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kanalizacji sanitarnej i deszczowej na ul. Narutowicza i Kazanowskiego w Bielsku Podlaskim w 1996 r.*, Archiwum KZA (maszynopis), poz. inw. 172, s. 2–7.

¹⁹ Według J. Zieleniewskiego, w tym czasie powstał w Bielsku pierwszy rzymskokatolicki kościół pw. św. Marcina z towarzyszącym mu szpitalem i cmentarzem.

²⁰ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego...*, s. 63. Do czasu nadania praw miejskich (1495 r.) w Bielsku istniały dwa ośrodki podlegające różnym prawom. Przywilej lokacyjny uwolnił część zamkową miasta od obowiązujących tam praw zwyczajowych, oprócz najstarszej dzielnicy przylegającej do zamku, gdzie powstała odrębna jurydyka starościńska.

XV-XVI-wieczny układ miasta przetrwał prawie w niezmiętej formie do dnia dzisiejszego. Wszelkie prace ziemne prowadzone na tym obszarze odkrywają ślady kultury materialnej przeszłych wieków. We wschodniej pierzei ul. Mickiewicza, na odcinku położonym w pobliżu ulicy Kopernika²¹, zlokalizowano 4 stanowisko archeologiczne. W 1961 r. w wykopie fundamentu pod budynek odsłonięto fragmenty konstrukcji drewnianych, zaś w rowach kanalizacyjnych ujawniono olbrzymie ilości kości i rogów zwierzęcych. W trakcie innych prac prowadzonych w sąsiedztwie w latach 80. XX w. natrafiono na poziomo ułożone grube deski, umocnione pionowo ustawionymi, zaciosanymi deseczkami z dnem uszczelnionym faszyną. W odległości 2,5 m w kierunku zachodnim, w tym samym wykopie, odsłonięte zostały dalsze konstrukcje położone prostopadle w stosunku do wyżej opisanych i na tym samym poziomie co one. Zaobserwowano tu także znaczną ilość mierzwy, a ponadto fragmenty ceramiki nowożytniej, kości zwierzęcych i wyrobów skórzanych²². Intensywne osadnictwo w obrębie dzisiejszej ulicy Mickiewicza potwierdza także przeprowadzony w 1995 r. nadzór archeologiczny związany z budową kamienicy „Ratuszowej”. W czasie tych prac pozyskano różnorodny materiał zabytkowy składający się z fragmentów ceramiki, kafli piecowych, przedmiotów szklanych i metalowych. Łącznie znaleziono 188 ułamków naczyń glinianych o chronologii sięgającej od średniowiecza do czasów nowożytnych. Do wyróżniających się zabytków pochodzących głównie z XV-XVI wieku zaliczyć należy fragmenty patelni lub trójnoga, podstawek kielichów lub pucharów, miseczki i pokrywki. Na XVI-XVII wiek można datować dwa fragmenty kafli. Interesująco wygląda pozyskana w tym miejscu nowożytna ceramika polewana, wzbogacona o nowe barwy polewy. W miejsce oliwkowozielonej odnotowano występowanie ciemnozielonej glazury, pojawia się też kolor biały, ciemnobrązowy, wiśniowy i niebieski. Wszystkie odnalezione zabytki wykonane ze szkła i metalu pochodzą z czasów nowożytnych. Są nimi szklane butelki, m.in. apteczne, żelazne gwoździe, fragment noża i żelaznej podstawki, prawdopodobnie świecznika. Warstwa kulturowa, którą zaobserwowano w wykopie pod ławy fundamentowe kamienicy „Ratuszowej”, osiągała miejscami 2 m miąższości. Świadczy to o intensywnym użytkowaniu tego miejsca. W profilach stwierdzono rowy fundamentowe oraz 3 poziomy bruków kamiennych, którymi mogły być wyłożone boczne uliczki. Nie do końca wyjaśniona została obecność znalezionej w wykopie rudopomarańczowej gliny. Być może była

²¹ Jest to miejsce położone naprzeciw restauracji „Podlasianka”.

²² Karta archiwalna stanowiska nr 4 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/39.

to pozostałość polepy z podłóg domów. Nie ustalono także funkcji jaką pełnił odsłonięty w wykopie fragment muru²³.

Poczynając od XV wieku, poprzez kolejne stulecia, dzisiejsza ul. Mickiewicza pełniła niezmiennie rolę głównej arterii miejskiej, przy której koncentrowało się życie gospodarcze i społeczne bielszczan. Rewizja miasta przeprowadzona w 1779 r. przez Komisję Boni Ordinis wymienia w tej części ulicy²⁴ 9 szynków, karczmę, 2 garbarnie, „dom chorągwianny” oraz „towarem zagranicznym handlujący”. Wśród właścicieli posesji wyróżnia się ponadto szlachciców, literatów i pocztmajstra²⁵. Mapy pochodzące z XIX w., a także XX-wieczne plany miasta potwierdzają istnienie w tym miejscu zabudowy zwartej. Doskonale dokumentuje to również bogata ikonografia z I poł. XX w., przedstawiająca domy ze sklepami i warsztatami rzemieślniczymi oddzielone chodnikiem od wybrukowanej ulicy²⁶.

Kolejne stanowisko oznaczone numerem 38 zlokalizowano na ulicy Warzywnej. Jest to pozostałość cmentarza znajdującego się przy stojącej tu niegdyś cerkwi Woskresieńskiej (Zmartwychwstania Pańskiego). Jesienią 1993 r. w czasie prowadzonych w tym miejscu prac ziemnych odkryto kilka jam grobowych z fragmentami szkieletów, kawałkami zbutwiałego drewna pochodzącego z trumien oraz ceramiką. Groby pozbawione były wyposażenia, a w niektórych pomiędzy kośćmi oraz poniżej szkieletu znajdowały się fragmenty ceramiki. Pochówki o głębokości od 150 do 220 cm miały orientację północno-wschodnią²⁷.

Pierwotnie cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego znajdowała się w pobliskiej wsi Lewki. Przeniesiona w XIV w. na Dubicze²⁸, stała się wraz z otaczającym ją placem centrum handlowym garbarskiej dzielnicy miasta. W związku z pomiarami włóczną w latach 1560–1563 zamknięto targowiska znajdujące się przy cerkwiach, zaś na placu

²³ K. Rusin, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad pracami ziemnymi związanymi z budową kamienicy „Ratuszowej” na ul. Mickiewicza w Bielsku Podlaskim w 1995 r.*, Archiwum KZA (maszynopis), poz. inw. 162, s. 17–28.

²⁴ Wschodnia pierzeja ul. Mickiewicza, odcinek pomiędzy ul. Kazimierzowską i Kopernika.

²⁵ *Rewizja miasta Bielska 1779 rok*, [w:] *Opisanije rukopisnogo otdielenija Wilenskoj Publicznoj Biblioteki, Dział IV*, Wilno 1903, s. 66–67.

²⁶ K. Mazuruk, D. Fionik, *Bielsk Podlaski. Miasto pogranicza*, Białystok 2003, s. 24, 25, 45, 46, 62–64.

²⁷ Karta archiwalna stanowiska nr 38 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/627.

²⁸ G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995, s. 156.

przy kościele pw. Narodzenia NMP i św. Mikołaja utworzono rynek miejski. Nie chcąc likwidować targu garbarskiego, przeniesiono cerkiew Woskresieńską na ulicę Brzeską²⁹, pozostawiając cmentarz na starym miejscu.

Badania powierzchniowe

Systematyczne badania powierzchniowe na obszarze obejmującym Bielsk Podlaski przeprowadzono w 1984 r. Zlokalizowano wówczas 32 stanowiska o numerach od 6 do 37. Do najstarszych znalezisk pozyskanych w trakcie badań należy zaliczyć siekierkę krzemienną, datowaną na epokę kamienia, odnaniezoną na stanowisku oznaczonym numerem 34. W tym samym miejscu odkryto również fragmenty ceramiki pochodzącej z wczesnego średniowiecza³⁰. Zespół stanowisk datowanych na wczesne średniowiecze i średniowiecze lokuje się na północnych obrzeżach miasta, w rejonie mostku na ul. Widowskiej, po wschodniej stronie rzeki Białej. Określono je jako osady wielokulturowe (12, 17) i ślady osadnictwa (15). Pojedyncze fragmenty ceramiki z wieków średnich odkryto także na innych stanowiskach (9, 12, 17, 20, 21, 24, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 37)³¹. Ponadto na wszystkich zlokalizowanych podczas badań obiektach znajdował się materiał nowożytny. Wyróżniającym się pod tym względem jest jedynie stanowisko nr 19 usytuowane na północ od ulicy Widowskiej, w odległości ok. 700 m za strumykiem oraz 300 m od rzeki Białej, gdzie oprócz ceramiki odnaleziono fragmenty kafi, pochodzących prawdopodobnie z dworu Klementynowskiego³².

Historia Klementynowa wiąże się z hetmanem Janem Klemensem Branickim, który w 1719 r. objął urząd starosty bielskiego³³. Branicki dążył do stworzenia konkurencyjnej dla niezależnego Bielska struktury gospodarczej, obejmującej Klementynowo, Dubicze i Hołowiesk.

²⁹ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego...*, s. 64.

³⁰ Karta archiwalna stanowiska nr 34 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/227.

³¹ Karty archiwalne stanowisk nr 9, 12, 17, 20, 21, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/202, B/205, B/210, B/213, B/214, B/217, B/219, B/221, B/223, B/224, B/225, B/226, B/228, B/229, B/230.

³² Karta archiwalna stanowiska nr 19 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/212.

³³ E. Narolewska, *Ratusz w Bielsku Podlaskim – dzieje, przeobrażenia i konserwacja*, [w:] *Biuletyn konserwatorski województwa białostockiego*, Białystok 1997, s. 95.

W 1737 r. starosta uzyskał pozwolenie na lokację miasta Klementynowa, które jednak nigdy nie spełniło jego ambicji³⁴. W XVIII-wiecznej lustracji miasta wspomina się jedynie o młynach dawniej nazwanych Sikinińskimi, a w owym czasie Klementynowskimi, do których prowadziła brukowana ulica z gościńca Wileńskiego koło placów cerkwi Św. Trójcy³⁵. Mowa jest tu o ul. Widowskiej, dawniej nazywanej Wypustową, którą rozpoznano archeologicznie jesienią 1995 roku w trakcie prowadzonych tu prac ziemnych. Objęły one odcinek biegnący od mostu na rzece Białej do ul. Mickiewicza. Wykop zajmował całą powierzchnię jezdni wraz z poboczami. W odległości ok. 100 metrów na zachód od lewego brzegu rzeki (wysokość posesji nr 26), na głębokości 110 do 120 cm od powierzchni ziemi, odsłonięto okorowany słup drewniany o zachowanej dł. ok. 130 cm i średnicy 18 cm. Stanowi on fragment większej konstrukcji, będącej przypuszczalnie częścią drewnianego mostu. Jak wynikało z relacji okolicznych mieszkańców, w trakcie wcześniej prowadzonych robót kilkakrotnie natrafiano i wydobywano podobne drewniane słupy. Nieco dalej (113–115 m na zachód od mostu) na głębokości 60–70 cm odkryto warstwę drobnych gałęzi i patyków, określoną jako faszynę, czyli rodzaj moszczenia osuszającego grunt. W związku z położeniem tych dwóch znalezisk, znajdujących się w strefie doliny rzeki Białej i terasy zalewowej, należałoby rozpatrywać ich funkcje łącznie. Kolejny obiekt zlokalizowano na wysokości budynku nr 9 przy ul. Widowskiej. Była to jama o średnicy 90 cm i głębokości 30 cm, w której znaleziono 4 fragmenty ceramiki naczyniowej datowane na XVIII – pocz. XIX wieku. W dalszej części ulicy, przy posesji Zespołu Szkół Ekonomicznych (południowo-wschodni narożnik boiska), natrafiono na duże ilości przepalonego drewna oraz fragmenty cegieł. Sądzić można, iż jest to ślad po spalonym budynku pochodzącym z XVIII-XIX w. Ponadto w pobliżu ul. Mickiewicza odkryto szczątkowo zachowany bruk. Ogółem na przebadanym odcinku ulicy zebrano ceramikę datowaną od średniowiecza do I poł. XX wieku. W znacznej części są to fragmenty naczyń tzw. „typu garncarstwa wiejskiego”³⁶.

W obrazie XVIII-wiecznego Bielska u styku południowej pierzei dzisiejszej ulicy Widowskiej z ul. Mickiewicza znajdowały się

³⁴ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego...*, s. 67–68.

³⁵ *Rewizja miasta Bielska 1779 rok*, s. 70.

³⁶ U. Stankiewicz, *Sprawozdanie z przeprowadzonego nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego kanału sanitarnego przy ulicach Widowskiej, Jagiellońskiej i w przejściu pomiędzy ul. Jagiellońską i Ogrodową w Bielsku Podlaskim*, Archiwum KZA (maszynopis), poz. inw. 159, s. 1–13.

„gumna” prezbitera cerkwi Św. Trójcy, zaś dalej prywatne posesje. Przy północnej stronie ulicy mieściły się place należące do cerkwi Św. Trójcy. Łącznie składała się ona z 3 placów osiadłych i 6 ogrodów „zarobnych”³⁷.

Studziwody, obecnie jedna z dzielnic miasta, również zostały w tym samym czasie objęte badaniami powierzchniowymi. Zlokalizowano tu 21 stanowisk, zakwalifikowanych jako osady lub ślady osadnicze, pochodzące z wczesnego średniowiecza, średniowiecza i czasów nowożytnych. Obok materiału ceramicznego znaleziono także oselki kamienne³⁸. Wieś Studziwody na początku XVI w. była jeszcze własnością Bielska. Za sprawą samych mieszczan została sprzedana wraz z młynem w 1520 r. Janowi Sieheniewiczowi³⁹.

Znaleziska luźne

Ostatnią kategorię znalezisk archeologicznych tworzą tak zwane stanowiska „luźne”. Do tej grupy zalicza się 3 siekierki krzemienne datowane na młodszą epokę kamienia i związane z kręgiem kultury amfor kulistych. Pierwszą z nich odnaleziono na ul. Wierzbowej (stanowisko 5), drugą na ul. Studziwodzkiej (stanowisko 41), trzecia nie posiada dokładnej lokalizacji (stanowisko 42)⁴⁰. Kolejne tzw. stanowiska „luźne” to neolityczny toporek kamienny zaliczany do kultury ceramiki sznurowej (stanowisko 39)⁴¹ oraz wczesnośredniowieczny toporek żelazny (stanowisko 40)⁴². Brak lokalizacji ostatniego z wymienionych znalezisk nie pozwala na odniesienie go do konkretnych faktów historycznych.

³⁷ *Rewizja miasta Bielska 1779 rok*, s. 70–71.

³⁸ Karty archiwalne stanowisk nr 1–21 w Studziwodach (Bielsk Podlaski), DA MPwB, S/190–210.

³⁹ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego...*, s. 52–53.

⁴⁰ Karta archiwalna stanowiska nr 5, 41, 42 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/40, 190, 189.

⁴¹ Karta katalogowa muzealiów archeologicznych Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, Dział Archeologii, nr kat. 5654, Karta archiwalna stanowiska nr 39 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/192.

⁴² Karta katalogowa muzealiów archeologicznych Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, Dział Archeologii, nr kat. 5655, Karta archiwalna stanowiska nr 40 w Bielsku Podlaskim, DA MPwB, B/191.

Nadzory archeologiczne

Na zakończenie warto przytoczyć kilka wniosków z wybranych nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w strefie ochrony konserwatorskiej miasta.

Wyniki badań wykonanych w 1998 r. przy budowie tzw. „Sukiennic bielskich” na ul. Krynicznej pozwoliły ustalić, iż teren ten włączony został w strefę zabudowy miejskiej stosunkowo późno. Stało się to z uwagi na niekorzystne warunki hydrograficzne, prawdopodobnie dopiero w XVIII-XIX w. Podczas prac odkryto relikty zabudowy drewnianej, posadowionej na kamiennych przyziemiach, a także studni. Jest to prawdopodobnie pozostałość budynków istniejących tu jeszcze na początku XX wieku⁴³. Badany obszar znajdował się niegdyś w obniżeniu związanym z przepływającym w tym miejscu strumieniem Sereń. Organizował on życie w tej części miasta, stając się głównym powodem zakładania tam warsztatów garbarskich związanych z dzielnicą Poświętne⁴⁴. Podmokły teren i niesprzyjające do zamieszkania warunki sprawiły, że obszar wokół strumienia nie należał do najatrakcyjniejszych w Bielsku. Co prawda w XVIII w. wymieniana jest ulica Kondratowska (dzisiejsza Kryniczna), to jednak nie wspomina się o żadnych znajdujących się przy niej zabudowaniach⁴⁵. Dopiero na fotografii pochodzącej z okresu międzywojennego widoczny jest stojący w tym miejscu pojedynczy dom z towarzyszącymi mu budynkami gospodarczymi⁴⁶.

Inny nadzór archeologiczny prac ziemnych, prowadzonych w rejonie ulic Kopernika i Jagiellońskiej w 2001 r., przyniósł niewielki zbiór materiału zabytkowego pochodzącego w całości z warstw przemieszanych. Wśród ciekawszych znalezisk wymienić można glinianą pokrywę datowaną na XVII w., fragment XVIII-XIX-wiecznej misy czy porcelanowy talerzyk z sygnaturą manufaktury, w której został wykonany (korona królewska z napisami: VICTORIA, AUSTRIA)⁴⁷.

⁴³ M. Karczewska, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego nad wykopem budowlanym przy budowie „Sukiennic bielskich” w 1998 r.*, Archiwum KZA (maszynopis), poz. inw. 195.

⁴⁴ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego...*, s. 56.

⁴⁵ *Rewizja miasta Bielska 1779 rok*, s. 69.

⁴⁶ K. Mazuruk, D. Fionik, *Bielsk Podlaski. Miasto pogranicza*, s. 47.

⁴⁷ H. Karwowska, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego prac ziemnych związanych z budową sieci ciepłej na ul. Kościuszki i 11 Listopada w Bielsku Podlaskim w 2001 r.*, Archiwum KZA (maszynopis), poz. inw. 245, s. 3–13.

Wschodnia część ulicy Kopernika (gdzie prowadzona była inwestycja) znajdowała się na obrzeżach średniowiecznej osady o charakterze wczesnomiejskim. Powstała ona zapewne w wyniku rozrastania się osady przyrodowej. Dalszy dynamiczny rozwój zabudowy, zajmującej coraz większą przestrzeń, z biegiem czasu stworzył zwartą dzielnicę określaną w XVI w. mianem „Starego Miasta” lub „Miasta Ruskiego”⁴⁸. Nieznana jest jej wielkość ani układ przestrzenny, przypuszczać jedynie można, że rozciągała się ona w okolicach dzisiejszej ulicy Jagiellońskiej i Poniatowskiego. Obszar, na którym prowadzono nadzór, znajduje się na skraju niewielkiego wyniesienia w rejonie ul. Jagiellońskiej, w pobliżu przepływającego tam niegdyś ciek wódny. Z uwagi na podmokły charakter tego miejsca sądzić można, że wcześniej nie istniała tu stała zabudowa mieszkalna. W XVI w., ok. 60–80 m na wschód od niego, ulokowano przeniesioną z zamku cerkiew Preczystoj Bogorodicy. Trudno jednak określić na ile zmieniło to charakter i gęstość zabudowy interesującego nas miejsca. Wpływ na to miała z pewnością biegnąca tu droga na Brześć (dzisiejsza ulica Kopernika) oraz bliskie sąsiedztwo Monasteru Mikołajewskiego i znajdującego się przy nim placu targowego⁴⁹. Z biegiem czasu część traktu brzeskiego otrzymała nazwę ulicy Brzeskiej. Pierwsze pewne informacje o istnieniu wzdłuż tej ulicy budynków pojawiają się w rewizji Bielska z 1779 r. Wymienia ona po lewej stronie 4 domy (parcele), zaś po prawej jedynie 2 oraz „plac rynkowe”⁵⁰. Całość zabudowy trwa tu przypuszczalnie z niewielkimi zmianami do I poł. XX w. Na przedwojennym planie miasta przy północnej pierzei ul. Brzeskiej, w tym okresie nazywanej Kopernika, widoczne są luźno rozmieszczone domy, ustawione frontem do ulicy⁵¹. W czasie II wojny światowej ul. Kopernika weszła w skład getta żydowskiego. W rejonie jej skrzyżowania z ulicą Jagiellońską znajdowała się jedna z 2 bram getta. Część zabudowy ul. Kopernika zburzona została dopiero w II poł. XX w. w związku z przebudową ulicy i wybudowaniem tam budynków użyteczności publicznej, m.in. poczty i komendy policji.

Nadzór archeologiczny przeprowadzono także na ulicach Kościuszki i 11 Listopada. W czasie prac pozyskano fragmenty ceramiki naczyniowej, kafli piecowych, ułamki naczyń szklanych, części

⁴⁸ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego...*, s. 59–62.

⁴⁹ Tamże, s. 62.

⁵⁰ *Rewizja miasta Bielska 1779 rok*, s. 71.

⁵¹ Plan geodezyjny Bielska Podlaskiego z lat 1919–1939, w zbiorach Muzeum w Bielsku Podlaskim, nr inw. MBP/H/D/240.

skorodowanych przedmiotów żelaznych oraz kości zwierzęce. Zebrany materiał zabytkowy nie jest jednorodny chronologicznie i datuje się go na okres od XVII do przełomu XIX i XX wieku, zaś fragmenty naczyń szklanych na wiek XX. Podczas badań nie stwierdzono obecności wcześniejszej zabudowy. Pośrednio poświadczą ją jednak duża obecność gruzu ceglanego i wapna⁵². Obszar ten w XVI-wiecznym układzie przestrzennym miasta mieścił się częściowo na terenie „Osady” noszącej nazwę Kłopoty. Wchodziła ona w skład zespołów osadniczych utworzonych między XIV a XVI wiekiem przy zamku oraz w zachodniej części Osady Podzameckiej⁵³. Trudno ocenić jak lokalizacja wpłynęła na użytkowanie okolicznych terenów. Być może, z uwagi na usytuowanie w pobliżu traktu do Brańska (dzisiejsza ul. 11 Listopada) oraz Bociek (południowy odcinek ul. Mickiewicza i ul. Wojska Polskiego), tuż przy drodze mogły znajdować się jakieś budynki. Nie potwierdzają tego jednak XVIII-wieczne źródła informujące, że przy ul. Zarynek, czyli dzisiejszej 11 Listopada, od dawna znajdowały się „gumna”, zaś przylegający do ulicy teren dzielił się na cztery place, z których jeden był pusty, a na pozostałych trzech znajdowały się ogrody⁵⁴. Mapa z 1839 roku obszar w sąsiedztwie wspomnianych wyżej traktów wylotowych z Bielska przedstawia jako zabudowany. Na ile jednak były to zwarto stojące budynki nie sposób ustalić. Według planu obejmowały one całą przestrzeń, znajdującą się na południe od drogi prowadzącej do Brańska, co wydaje się być raczej niemożliwe, chyba że zaznaczono powierzchnie parceli przynależnych do zabudowań⁵⁵. Młodsza prawie o 50 lat mapa ukazuje nieco dokładniej zasięg zabudowy, obejmującej jedynie niewielki fragment narożnika dzisiejszej ul. 11 Listopada oraz Mickiewicza i istnienie pojedynczych budynków na przedłużeniu dzisiejszej ul. Kościuszki⁵⁶. W okresie międzywojennym znajdowały się tu zabudowania gospodarze domów usytuowanych przy ul. Mickiewicza i 11 Listopada oraz stojąca prawie pośrodku tego obszaru żydowska szkoła powszechna. Po prawej stronie ul. 11 Listopada zlokaliz-

⁵² H. Karwowska, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego prac ziemnych związanych z budową sieci ciepłej na ul. Kopernika i Jagiellońskiej w Bielsku Podlaskim w 2001 r.*, Archiwum KZA (maszynopis), poz. inw. 244, s. 1–2.

⁵³ J. Zieleniewski, *Średniowieczny zespół osadniczo-obronny w Bielsku Podlaskim...*, s. 116–117.

⁵⁴ *Rewizja miasta Bielska 1779 rok*, s. 73.

⁵⁵ Mapa powiatu bielskiego z 1839 r., Gabinet Rycin Biblioteki UW, sygn. 4242.

⁵⁶ Mapa powiatu bielskiego z 1890 r., ze zbiorów Jerzego Wierzchowskiego.

zowane były budynki biblioteki, szkoły powszechnej oraz pojedyncze domy mieszkalne⁵⁷. W trakcie wycofywania się wojsk niemieckich z miasta w lipcu 1944 r. zniszczeniu uległa większość znajdujących się tu budynków. Stan źródeł dotyczących opisywanego kwartału ulic nie pozwala jednoznacznie stwierdzić jak wyglądała zabudowa w tej części miasta. Wydaje się jednak, że nie była ona intensywna i ograniczała się do terenów leżących w sąsiedztwie głównych ulic.

W 2001 r. rozpoznaniu archeologicznemu poddano również teren w rejonie ul. Kazanowskiego i Ogrodowej. Przeprowadzony tu nadzór archeologiczny dostarczył niewielkiego zbioru materiału zabytkowego. Tworzyło go kilkanaście fragmentów ceramiki siwionej pochodzącej z XIX w., moneta rosyjska z 1882 r., podstawka, klamra mosiężna, a także kilkanaście XX-wiecznych ułamków szklanych (głównie butelek)⁵⁸. Obszar położony między tymi ulicami bardzo późno objęty został zabudową miejską. Od początku istnienia miasta pozostawał na uboczu ścisłego osadnictwa, stając się z czasem zapleczem domostw stojących przy ul. Mickiewicza, Widowskiej i Ogrodowej. Zajmowały go ogrody bądź budynki gospodarcze przynależne poszczególnym działkom. W okresie II wojny światowej znajdowało się tu getto żydowskie. Do lat 70. XX w. miejsce to nie zmieniło swego wyglądu i charakteru. Stało się to dopiero z chwilą przystosowania go do budownictwa mieszkaniowego, głównie wielorodzinnego⁵⁹.

Z powyższych przykładów wynika, że nadzory archeologiczne tylko w części potwierdzają i uzupełniają wiedzę historyczną. Liczne przebudowy i niwelacje terenu oraz nietrwała drewniana zabudowa nie pozostawiają po sobie dających się łatwo zinterpretować pozostałości. Jedynie połączenie wyników prac archeologicznych z histo-

⁵⁷ Plan Bielska Podlaskiego z 1931 r., w zbiorach Muzeum w Bielsku Podlaskim, nr inw. MBP/H/D/113; Plan geodezyjny Bielska Podlaskiego z lat 1919–1939, w zbiorach Muzeum w Bielsku Podlaskim, nr inw. MBP/H/D/240/2.

⁵⁸ H. Karwowska, *Sprawozdanie z nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego prac ziemnych związanych z budową sieci ciepłej na ul. Kazanowskiego i Ogrodowej w Bielsku Podlaskim w 2001 r.*, Archiwum KZA (maszynopis), poz. inw. 248, s. 2.

⁵⁹ Mapa powiatu bielskiego z 1890 r., ze zbiorów Jerzego Wierchowskiego; Plan Bielska Podlaskiego z 1931 r., w zbiorach Muzeum w Bielsku Podlaskim, nr inw. MBP/H/D/113; Plan geodezyjny Bielska Podlaskiego z lat 1919–1939, w zbiorach Muzeum w Bielsku Podlaskim, nr inw. MBP/H/D/240/2.

riografią pozwala lepiej zrozumieć i odtworzyć procesy zachodzące w dziejach Bielska. Nadal jednak zbyt mało naszej wiedzy opiera się na systematycznych badaniach wykopaliskowych prowadzonych w najstarszej części miasta.

Змест

Бельск-Падляшскі – адзін з самых старажытных гарадоў Падляшша, з’яўляецца вельмі цікавым аб’ектам для археалагічных даследаванняў. На тэрыторыі горада лакалізаваны 43 археалагічныя стаянкі. Большасць была вызначана на аснове пісьмовай спадчыны Юзафа Ярашэвіча, Фёдара Пакроўскага і Зыгмунта Глогера. Да гэтай пары праведзены былі раскопкі на трох стаянках. Знойдзеныя археалагічныя помнікі сведачць аб існаванні ў XII ст. на тэрыторыі Бельска паселішча. Праз землі на мазавецка-рускім памежжы не раз маршыравалі розныя арміі. У XII ст. гэтыя землі апынуліся ва ўладанні рускіх князёў, а ў XIV ст. – у межах Літвы. Найбольшыя спрэчкі сярод гісторыкаў і археолагаў выклікае лакалізацыя бельскага замка. Лакалізацыі стаянак спрыяе захаваная старая планіроўка горада. Намнога большы тэрытарыяльны абсяг маюць археалагічныя даследаванні 32 стаянак. Сярод знаходак увагу прыцягваюць каменныя сякеркі, які адносяцца да культуры шарападобных амфар.